

М.РУДИНСЬКИЙ У ПАМ'ЯТКООХОРОННОМУ РУСІ ПОЛТАВЩИНИ 1917 - ПОЧАТКУ 20-х років ХХ ст.

Видатний учений, дослідник старожитностей України М.Рудинський, як ніхто інший розумів значення організації їх належної охорони, збереження для прийдешніх поколінь. Тож, упродовж усього свого нелегкого життя він самовіддано служив не лише високим ідеалам наукового дослідження, а й справі охорони пам'яток історії та культури.

До вітчизняного пам'яткоохоронного руху М.Рудинський долучився щойно в серпні 1917 р. приїхав до Полтави. На той час там уже працював Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині, до складу якого входили відомі учені та громадські діячі Ф.Булдовський, В.Липинський, К.Моценко, Л.Падалка, В.Щепотьєв, В.Щербаківський¹.

М.Рудинський почав плідно співпрацювати із комітетом. Був причетний до його зусиль з організації охорони старожитностей краю за доби Центральної Ради. На цьому ґрунті зійшовся, як з членами-засновниками комітету, так і з іншими пам'яткоохоронцями — Г.Коваленком, Н.Мірзою-Авак'янц, Н.Ацибором, Д.Своєхотовим та ін. Відтак, 17 листопада 1918 р. разом із ними взяв участь в організаційних зборах Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.

Збори пройшли під головуванням В.Щербаківського та за секретарства М.Рудинського. З головною доповіддю "Мета товариства в зв'язку зі становищем наукового обслідування різних пам'яток на Полтавщині" виступив В.Щербаківський. М.Рудинський взяв активну участь в обговоренні її положень, вніс ряд слушних пропозицій щодо організації роботи товариства. Учасники засідання дійшли згоди, що воно має стати центром координації дослідження та охорони пам'яток краю, об'єднавши навколо цих завдань науковців, студентську молодь, краєзнавчий актив Полтавщини.

Діяльність товариства від початку викликала жвавий інтерес у громадськості Полтави. Не випадково його засідання, на яких обговорювалися актуальні пам'яткознавчі та пам'яткоохоронні проблеми, проходили при переповнених аудиторіях. Вже на третьому засіданні товариства, яке відбулося 15 грудня 1918 р., М.Рудинський виступив із доповіддю "Архітектурне обличчя м.Полтави". В протоколі засідання відзначено, що в популярній і доступній формі він зумів привернути увагу слухачів до архітектурних особливостей будівель міста в стилі бароко і рококо, ампір. "Реферат, — читаємо в протоколі, — викликав жваві дискусії,

які за браком часу були перенесені на слідуюче засідання, при чім усі представники зазначили, що се є перша серйозна, хоч і популярна спроба охарактеризувати Полтаву з боку архітектурно-мистецького і рекомендували її видрукувати"².

Дійсно, вже 1919 р. зусиллями редакції газети "Рідне слово" дослідження М.Рудинського побачило світ³. Воно відразу ж отримало схвальні відгуки фахівців-мистецтвознавців. Зокрема, його не обійшли своєю увагою київський учений Ф.Ернст⁴ і харків'янин С.Таранушенко⁵. А в 1919 р. вийшла ще одна пам'яткознавча розвідка М.Рудинського за темою доповіді на засіданні товариства від 23 лютого 1919 р. — "Дюнні стації неолітичної доби з узбережжя р.Ворскла (Охтирський повіт на Харківщині)"⁶. Вона була вміщена у першому випуску "Записок" товариства, у підготовці до друку яких М.Рудинський брав безпосередню участь.

Отже, М.Рудинський відіграв помітну роль у становленні Товариства. Закономірно, що 15 грудня 1918 р. саме його обрали ученим секретарем товариства. 23 січня 1919 р. разом з головою президії товариства В.Щербаківським він отримав доручення "з огляду на бурхливі події... скласти проєкт Комітета охорони пам'яток, який би уявляв з себе рухливу інституцію державного характеру, щоб рятувати пам'ятки, яким загрожує знищення, і охоронити не тільки нерухомі, а й рухомі предмети від знищення".

На наступному засіданні товариства, яке відбулося 23 лютого 1919 р., коли в Полтаві вже утвердилася радянська влада, його члени обговорювали запропонований президією план утворення Губернського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва (губкопмису) на Полтавщині, ухваливши делегувати своїм представником до його складу М.Рудинського⁷.

Органи радянської влади взяли до уваги пропозиції пам'яткоохоронців. Спочатку вони запровадили посаду губернського комісара охорони пам'яток Полтавщини, на яку був призначений Г. Демочко, а згодом — санкціонували створення при губернському відділі народної освіти підвідділу культури та мистецтв з пам'яткоохоронною секцією при ньому. Майже всі члени товариства і, зрозуміло, М.Рудинський активно співпрацювали в ній⁸. Зрештою, 4 березня 1919 р. відбулося засідання колегії підвідділу культури та мистецтв, яка погодилася з поданими товариством на її розгляд положеннями проєкту про губкопмис і ухвалила призначити головою комітету К.Ляховича, завідуючим секції

охорони пам'яток культури і мистецтва — Гдемочка, а музейно-археологічної — М.Рудинського⁹.

Для Михайла Яковича робота у складі губкопмису стала в першій половині 1919 р. головною. Ще б пак, перед комітетом стояла ціла низка невідкладних пам'яткоохоронних завдань: необхідно було рятувати безцінні колекції пам'яток в палаючих одна за одною панських садибах, залишені напризволяще збірки в квартирах заможних міщан, банківських сейфах, під прицілом більшовицьких гармат нерідко опинялися архітектурні пам'ятки, особливо культові і т.ін.

М.Рудинський працював не покладаючи рук і не зважаючи на небезпеку, яка нерідко чатувала на шляхах, охоплених повстанським рухом сільських повітів Полтавщини, куди пам'яткоохоронцям нерідко доводилося виїздити, рятуючи пам'ятки. Саме так весною 1919 р. вдалося вивезти до музею Полтавського губернського земства найбільш цінні пам'ятки з палацу родини Кочубеїв поблизу Диканьки. «Біля 10 днів мені і моєму помічникові М.Я.Рудинському, знавцеві предметів старовини і мистецтва, — згадував директор музею В.Ніколаєв, — довелося проводити опис і вилучення цінностей в маєтку князя Кочубея в Диканьці. Прибули ми туди після того, коли в цьому маєтку були наступаючі радянські війська. Величезне приміщення палацу, яке мало біля 100 кімнат, було буквально набито в окремих приміщеннях... картинами, у тому числі багаточисленними портретами родини Кочубеїв, старовинною бронзою, килимами, гобеленами, цінними фаянсами, порцеляною й склом, старовинною зброєю...

Звичайно, вивезти все зібране в маєтку і що мало історичну цінність, — наголошував В.Ніколаєв, — було зовсім неможливо, оскільки ми не мали ні достатнього часу для його упаковки, ні необхідного транспорту для цього».

У зв'язку з цим М.Рудинський та В.Ніколаєв переконали мешканців Диканьки у необхідності «організувати в палаці власний музей, підібрати для нього відповідні експонати як із предметів, які були в палаці, так і привезених з Полтави, які повинні були відображати природу, селянський і поміщицький побут Диканьки...». Впродовж кількох днів пам'яткоохоронці «перетворили кілька кімнат на нижньому поверсі палацу в музей Диканьки». Після цього, зазначив В.Ніколаєв, «нам було дано дозвіл на вивіз відібраного і надано декілька підвод, запряжених волами, якими вдалося благополучно довести його в Полтаву. На перевезення пішло близько двох днів, хоч відстань від Диканьки до Полтави складає всього 26-27 кілометрів».

На жаль, створений за участі М.Рудинського, музей Диканьки не вцілів — його експонати загинули від грабіжників та пожежі, вчиненої ними. Проте найбільш цінні пам'ятки родини Кочубеїв,

вивезені до Полтави, пережили лиху годину¹⁰. Загалом же, у 1919 р. співробітники Полтавського губкопмису взяли на облік та під свій догляд 39834 пам'ятки, 12605 пам'яток їм вдалося вивезти до архіву, бібліотеки, музею¹¹.

Пам'ятки мистецтва, врятовані пам'яткоохоронцями в маєтках Кочубея, Рєпніна, «по селах і в Полтаві», разом із збіркою картин, подарованою місту М.Ярошенком, склали основу експозиції відкритої 27 квітня 1919 р. в особняку В.Болюбаша Картинної галереї. Цілоком заслужено не лише одним з її фундаторів, а ще й першим директором став М.Рудинський, який у передмові до підготовленого ним «Коротенького Провідника» основне завдання музею, а, по суті, й своє життєве середо визначив як «збереження для нащадків великих здобутків людського генія»¹².

Він не зрадив йому і не в менш напружені для пам'яткоохоронців повоєнні часи. Так, влітку 1922 р. М.Рудинський, разом зі своїми однодумцями К.Мощенком та О.Тахтаєм, домоглися від органів радянської влади права наукової експертизи церковних коштовностей, які були вилучені з церковних та монастирських ризниць.

Хід та результати цієї роботи засвідчують їх звіти, що збереглися у Державному архіві Полтавської області. Так, у третій декаді липня 1922 р. експерти провели огляд цінностей, вилучених із церков Прилуцького, Лубенського, Зіньківського повітів. При цьому з 40 пудів переглянутих речей до Центрального пролетарського музею Полтавщини було передано експонатів загальною вагою біля 2 пудів. Більше 2 пудів цінних з історико-мистецької точки зору речей культу, вилучених з храмів Лохвицького і Роменського повітів, було передано до музею і в першій декаді серпня. В другій декаді серпня, за рекомендацією фахівців, до сховищ музею надійшло ще 9 пудів культових виробів з дорогоцінних металів, які не підлягали утилізації і т.д.¹³

Не вдаючись до моральної та політичної оцінки кампанії з вилучення церковних цінностей, голова Полтавського губкопмису І.Капустянський на початку 1923 р. констатував, що з точки зору значення для музейного будівництва, конфіскація по губернії церковних цінностей була «найбільш видатною подією 1922 р.». «Вона, — вказував він, — дала силу матеріалу, який надзвичайно збагатив церковно-археологічними речами етнографічний відділ музею»¹⁴. Колекції музею значно поповнили також пам'ятки із зачинених на початку 1920-х рр. хатніх церков та монастирів губернії¹⁵.

При цьому М.Рудинський значну увагу приділяв питанням виявлення, обліку та дослідження пам'яток. Так, в серпні 1921 р. він брав участь у роботі комплексної історико-етнографічної експедиції до містечка Яреськи на Миргородщині. За

півтора місяці учасники експедиції зібрали значний етнографічний матеріал, замалювали, обміряли та зафотографували основні типи будівель, пам'ятки архітектури містечка¹⁶.

Та особливо вагомими були результати подорожі М.Рудинського до Кобеляцького і Кременчуцького повітів у вересні-жовтні 1922 р. Пройшовши пішки понад 200 верст, він виявив значну кількість невідомих пам'яток археології, обстежив 31 церкву. Результатом плідної праці вченого стали малюнки 30 надбаннях хрестів оглянутих ним церков двох повітів Полтавщини. М.Я.Рудинський склав також детальний опис Успенської, Михайлівської, Миколаївської церков у містечку Нові Санжари, зробив класифікацію історико-мистецьких іконостасів у відповідності до стилів (бароко, рококо, ампір), які панували в українському зодчестві XVII-XIX ст.¹⁷

Отже, не випадково у 1922 р. М.Рудинського призначають директором Центрального пролетарського музею Полтавщини та уповноваженим Головного Управління політичної освіти Наркомату освіти України з охорони пам'яток культури краю¹⁸.

За його ініціативою, місцеві органи влади ухвалили рішення про охорону Більського городища, Громової могили та інших археологічних пам'яток. З 1923 р. розпочалися планомірні дослідження взятих на державний облік поселень і могильника поблизу с.Мачухи. Їх результати привернули увагу широких кіл громадськості. Питання про хід дослідження цієї пам'ятки в 1923-1925 рр. 6 разів розглядалися на засіданнях президії Полтавського окрвиконкому. У серпні 1924 р. М.Рудинський ініціював рішення окрвиконкому про необхідність продовження досліджень археологічних пам'яток округи¹⁹.

У листопаді 1923 р. М.Рудинський надіслав до НКО УСРР "Список пам'яток архітектури в сучасних межах Полтавщини, взятих під охорону ЦПМП". Він включив 72 об'єкти²⁰.

Розуміючи, яка небезпека загрожувала пам'яткам, М.Рудинський звернувся до виконкомів з проханням забезпечити охорону хоча б найбільш визначних із взятих ним на облік об'єктів. Зокрема, у листі до завідуючого Золотоношським музеєм від 7 березня 1923 р. він просив взяти під догляд Спасо-Преображенську церкву Красногорського жіночого монастиря. Надсилаючи в березні 1923 р. до ліквідаційної комісії губвиконкому список пам'яток культурної архітектури Полтавщини (Хресто-Воздвиженський монастир, Покровська, Вознесенська, Спаська, Стрітенська, Миколаївська церкви, Успенський собор), М.Рудинський одночасно звернувся з проханням "повідомити відповідні релігійні общини про те, що всякий ремонт їх (особливо зоколу) без повідомлення музею і відповідної його санкції, недопустимий".

Тоді ж, у березні 1923 р., подібного листа М.Рудинський направив до виконкому Лубенського повіту, на території якого як пам'ятки були зареєстровані Мгарський Спасо-Преображенський монастир та Вознесенська і Троїцька церкви у Снітині. На його підставі повітвиконком зобов'язав голів Лубенського і Снітинського волосних комітетів слідкувати за тим, аби релігійні громади названих храмів не проводили ремонту і перебудов без дозволу Центрального пролетарського музею Полтавщини²¹.

У травні 1923 р. Полтавський губвиконком затвердив список 20 історико-культурних пам'яток Полтави: 7 об'єктів культової архітектури XVIII ст., 7 — архітектури громадських споруд, 6 — пам'яток монументального мистецтва. Всі вони також передавалися під догляд музею²².

На жаль, далеко не завжди М.Рудинському вдавалося знаходити розуміння проблем охорони пам'яток культури з боку органів радянської влади. Це засвідчили обставини, які склалися у 1923 р. навколо Покровської церкви у Полтаві — пам'ятки архітектури XVIII ст. Догляд за нею здійснювала релігійна громада. Водночас, 2 січня 1923 р. губернська комісія по ліквідації майна релігійних установ (губліквідком) ухвалила "виробити за сприяння Центрального пролетарського музею Полтавщини додаткові умови і обставини для общини до договору, який заключено з нею, як на археологічну і історичну цінність".

Рішення губліквідкому опротестувала губернська партійна школа, яка займала приміщення архієрейського будинку і консисторії біля церкви. Навіть за умови обнесення церкви парканом з виходом на сусідню вулицю вона наполягала на її закритті.

У зв'язку з цим М.Рудинський у лютому 1923 р. звернувся до НКО УСРР, Археологічного комітету ВУАН, Укрголовполітосвіти, Наукового комітету Полтавського губвиконкому та губпарткому з листом, в якому виклав свої міркування про заходи щодо охорони Покровської церкви. Зокрема, він уважав необхідним виділення губвиконкомом коштів на ремонт та охорону Покровської церкви, а також просив "відповідні органи відкласти припинення дії договору ліквідкому з общиною Покровської церкви до асигнування необхідних для охорони пам'ятки коштів".

Позицію пам'яткоохоронців Полтавщини повністю підтримав Археологічний комітет, голова якого академік Ф.Шміт 17 лютого 1923 р. у листі до наркома освіти України В.Затонського писав: "У нас і так їх (пам'яток — авт.) вціліло занадто мало і не можна припустити загибелі такої пам'ятки".

Відповідь В.Затонського від 9 березня 1923 р. на клопотання пам'яткоохоронних органів і наукової громадськості говорить сама за себе. "Нарко-

мос, — говорилося в ній, — за станом своїх ресурсів, не лише капітальним ремонтом, але, навіть, і обстеженням Софійського собору в Києві і Покровської церкви в Полтаві зайнятися не може... Життя висуває перед нами багато завдань, ще більш важливих і невідкладних, ніж врятування пам'ятників старовини”.

У зв'язку з цим не викликає здивування рішення президії Укрголовпрофосвіти від 10 березня 1923 р., яка, “не надаючи особливого значення охороні цінностей Покровської церкви”, передала клопотання Археологічного комітету на висновок місцевого губвиконкому. Той же, відступивши під тиском губпартшколи і, відібравши Покровську церкву у релігійної громади, коштів на ремонт пам'ятки так і не знайшов²³.

Принципова позиція М.Рудинського при захисті інтересів збереження історико-культурної спадщини, його авторитет “як вченого й інтелігента починають турбувати представників влади. Зміна керівництва в Полтаві 1924 року призвела до пошуку нових виконавців “лояльних” до вимог більшовицького “культурного виховання мас”. Його результатом стало звільнення М.Рудинського з посади директора музею²⁴.

Учений-пам'яткоохоронець змушений був переїхати до Києва. Проте його подвижницьку працю на пам'яткоохоронній ниві Полтавщини не змогли перекреслити ні підступні дії чиновників і співробітників органів НКВС, ні роки, за завісою яких вони сподівалися заховати від нащадків діяльність М.Рудинського. Про неї й сьогодні промовисто свідчать сотні пам'яток, які були врятовані завдяки самовідданості дослідника й охоронця безцінних скарбів минулого Полтавщини.

Література

1. Історія товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // Записки Українського наукового Товариства охорони й дослідження пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині (ЗУНТ). — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. VII.

2. Засідання Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині: [Протоколи] // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. XI-XIII.

3. Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави. — Полтава: накладом газ. “Рідне слово”, 1919. — 35 с. : іл.

4. Книгарь: Літопис українського письменства. — Київ: Час, 1919. — Ч. 1-3. — С. 41-42.

5. Українське наукове товариство: 36. секції мистецтв. — Київ: Держвидав, 1921. — Вип. 1. — С. 121-125.

6. Див.: ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. 79-94.

7. Засідання Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — С. XI-XIV.

8. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 28.

9. Там само. — Арк. 13, 24-24 зв.

10. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А. Б. — Полтава, 1991. — С. 17-20.

11. Охорона старовини та мистецтва // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. 100.

12. Полтавський художній музей. 1919-1994. Бібліографічний покажчик / Передм. й упорядк. мистецтвознавця Віталія Ханка. — Полтава, 1994. — С. 8.

13. ДАПО. — Ф. 495. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1-3 зв.; Ф. 1503. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 77.

14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. X. — № 19007. — Арк. 6-7.

15. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. — Ч. 1: 1917 р. — середина 20-х років. — Київ, 1995. — С. 113-114.

16. Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — Київ, 1925. — № 1. — С. 29.

17. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 192. — Арк. 56-57.

18. ДАПО. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 1032. — Арк. 38-41.

19. Кот С. И. Охрана памятников истории и культуры в годы советской власти // Историко-культурное наследие Полтавщины. — Киев, 1997. — С. 47.

20. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 118. — Арк. 184-186.

21. Нестуля О. Вказ. праця. — С. 123.

22. Кот С. И. Указ. работа. — С. 48.

23. Нестуля О. Охорона культурних пам'яток Полтавщини (1917 р. - початок 20-х років) // Історія України. Маловідомі імена, події факти. — Київ, 2001. — Вип. 12. — С. 181-183.

24. Супруненко О. Б. Археолог, пам'яткоохоронець, музейник, громадянин // Михайло Якович Рудинський (1887-1958): Біобібліографічний покажчик / Укл. Шовкопляс І. Г., Супруненко О. Б., Удовиченко О. І. — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — С. 5.

Нестуля А. А., Нестуля С. И.

М.РУДИНСКИЙ В ПАМЯТНИКООХРАННОМ ДВИЖЕНИИ ПОЛТАВЩИНЫ 1917 - НАЧАЛА 20-х гг. XX в Резюме

В статье анализируется деятельность М. Я. Рудинского по выявлению, регистрации, изучению и охране памятников истории и культуры Полтавщины в период украинской революции, а также в первые годы мирного строительства

21.02.2003.

